
Є.Костик**ФУНКЦІОНУВАННЯ ЦЕНТРАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ У
СПРАВАХ ДРУКУ (ЦУД) в 20-х рр. ХХ ст. в УСРР**

В історіографії з'явилися монографічні дослідження, збірники документів і матеріалів, статті, які висвітлюють діяльність органів політичної цензури в суспільстві 1920-30-х рр. Серед дослідників, які приділяли значної уваги цій проблемі слід виділити праці: А.В. Блюма¹, А.Ю. Горчевої², В.В. Масненка³, О.А. Кручека⁴ та ін. Виходячи з цього, автор статті ставить перед собою завдання дослідити діяльність Центрального управління у справах друку як одного із цензурних органів. Показати його вплив на становлення та функціонування кооперативних видавництв в УСРР періоду 20-х рр. ХХ ст.

Прийшовши до влади, більшовики не стали руйнувати той ефективний механізм боротьби зі свободою слова, який існував у царській Росії, а посилили та вдосконалили його. В зв'язку з цим Т.М. Горяєва зазначає: "Відмінність радянської цензури від царської, визначається, головним чином, у відсутності законності та, звідси, у повній безнаказаності, таємничості і розмитості допустимих норм. Це призводило до того, що будь-який твір міг бути визнаний ідеологічно небезпечним на основі тенденційно сфабрикованих мотивів..."⁵. У директивах, що надсилалися губернським управлінням у справах друку, рекомендувалося наступне: "Уникати формального використання слова "цензура", як при листуванні, так і при всіх відносинах з установами та приватними особами"⁶. На думку дослідниці Світлани Коваль, радянська тоталітарна система створила таку контрольну-заборонну машину, яка не має аналогів в історії світової цивілізації: монополія на всі без виключення форми суспільної свідомості підтримувалась не лише заборонними актами, традиційними для царської цензури. Використовувались самі різноманітні методи впливу на художника чи творчі колективи: видавнича та гонорарна політика, державне фінансування, засоби зв'язку, що знаходились в руках напіввійськового відомства – Міністерства зв'язку, залучення органів держбезпеки.⁷ Створений ще у 1918 р. Револьюційний трибунал друку, крім охорони військових таємниць, повинен був займатися виявленням "злочинів і вчинків проти народу, здійснених шляхом використання друку". До них серед іншого відносилися будь-які повідомлення неправдивих, або викривлених відомостей про явища суспільного життя. Радянська цензура ще на початковому етапі

своєї діяльності створила дуалістичну систему у здійсненні цензурної політики: з однієї сторони, більш-менш законний шлях, що передбачав судово-адміністративне переслідування осіб та закладів, що порушували визначені державою норми, з другої, шлях “умілого ідеологічного тиску та впливу”, провокацій та злочинів проти особи⁸. Як перший, так і другий шлях цензура вдало використовувала проти інакомислячих.

На початку 20-х рр. державна цензура стала більш вдосконалена і мала чітко збалансовану систему контролю, який поширювався на культурне життя УСРР у тому числі і на видавничу галузь. Серед цензурних органів особливу увагу привертає Центральне управління у справах друку (ЦУД). Стосовно дати створення цього цензурного органу існують певні протиріччя, зокрема, В. Масненко вважає, що ЦУД виник набагато раніше 29 серпня 1922 р.⁹, цієї ж дати дотримується Т. Ківшар¹⁰. За архівними даними поява ЦУДу офіційно припадає на 19 вересня 1922 р.¹¹ А вже у постанові ВУЦВК “Про введення в дію кодексу законів про народну освіту” від 19 грудня 1922р., зазначалося, що у цілях об’єднання всіх видів цензури друкованого виробництва та достатнім забезпеченням державно-політичного контролю над видавництвами і розповсюдженням друкованої продукції – затверджується Центральне управління у справах друку при Головополітосвіті УСРР¹².

Перед ЦУДом ставилися суто ідеологічні завдання – забезпечувати “державний політичний контроль” над видавництвами й розповсюдженням друкованих видань, “ідеологічну диктатуру пануючого класу”, посилити “гарантії перемоги пролетаріату на ідеологічному фронті”. Як зазначив голова ЦУДу Сова-Степняк “ЦУД є тим органом за допомогою якого пролетарська влада почала вести боротьбу проти наступу буржуазії”¹³. Цензурному нагляду підлягала вся друкована продукція, яка виходила в державних, кооперативних і приватних видавництвах (окрім видань партійних та державних органів). ЦУД видавав дозвіл на друкування будь-якого виду творів. Для його отримання до управління надсилалися рукописи. Рукопис, що надійшов до ЦУД, проходив потрібний контроль: політредактора, завідувача літературним відділом та керівника управління. Обов’язковим був і супровідний цензурний нагляд¹⁴.

До створення ЦУДу значна частина цензурного контролю зосереджувалася у надзвичайних органах: ВУЧК і ДПУ. У нових умовах відбувся формальний розподіл функцій між ЦУД і ДПУ.

Центральне управління у справах друку мало займатися лише попереднім контролем. Супровідний контроль, інспекційна перевірка книгарень, книжкових складів, конфіскація і знищення “ворожої” літератури залишались у компетенції ДПУ¹⁵. Така ситуація, призводила до виникнення непорозумінь, навіть конфліктів. Фактично між двома охоронними інституціями розгорнулася конкуренція. А це, в свою чергу, обернулося подвійним цензурним тягарем для видавництв. Друкарні й видавництва повинні були по кілька разів узгоджувати свої виробничі плани то в органах ЦУДу то ДПУ, надсилати туди значну кількість віддрукованих примірників для отримання візи¹⁶. Та й самі члени ЦУДу, особливо тих відділень, що знаходилися на периферії, також не розрізняли функцій свого відомства і ДПУ, центру постійно доводилося роз’яснювати. Так, 4 січня 1924 р. повідомив Київський губвідділ у справах друку про те, що дозвіл на відкриття книжкової торгівлі видається губвідділом управління, а щодо губвідділу друку, то він бере лише на облік книжкову торгівлю, а фактичний контроль книжкового підприємства ведеться політконтролем ДПУ¹⁷.

У березні 1923 р. видається директивний документ за підписами голови ДПУ УСРР В. Балицького і начальника ЦУД І. Кулика, в який вносяться корективи до функцій обох відомств. Тепер супровідний контроль також передається ЦУДу, цензурні органи і політконтроль ДПУ не підпорядковуються один одному. Для узгодження спільної діяльності передбачалося, що представники політконтролю ДПУ повинні включатися до складу місцевих управлінь у справах друку. Так відбувався процес зрощування цензури і політичної поліції. Згідно з новою інструкцією, діяльність ДПУ зводилася лише до виконавчих функцій. Органи ЦУДу повинні були керувати попередньою і супровідною перевіркою, давати розпорядження щодо заборони розповсюдження, конфіскації та знищення літератури, а ДПУ – здійснювати фактичний контроль над видавничою діяльністю, виконувати запобіжні й репресивні дії. Але, на думку В. Масненка, ДПУ не поспішало скорочувати сферу своєї діяльності. Як зазначав у січні 1924 р. завідувач Катеринославським губернським управлінням у справах друку Дашевський, “по змісту інструкції політконтроль ДПУ є підсобним виконавчим органом ЦУДу, на практиці ж цього немає, і відзначається іноді зворотне явище”. Надалі партійне керівництво неодноразово зверталось до проблеми відносин цензурних установ і ДПУ. У липні 1924 р. секретаріат ЦК КП(б)У ще раз підтвердив передачу функцій контролю від ДПУ до ЦУД¹⁸.

Боротьба ЦУДу за сфери впливу не обмежувалася ДПУ. Згідно з постановою РНК УСРР “Про порядок видання учбових посібників” (квітень 1923 р.) учбові посібники дозволялись до друку ЦУДом чи його місцевими органами тільки після відповідного заключення Центрального методичного комітету (ЦМК), яке він повинен був надати в двотижневий термін. ЦУД в свою чергу зобов’язаний був разом зі своїми філіями передавати ЦМК одержані від авторів рукописи учбових посібників в триденний строк. Особи, які були винні в порушенні цього положення, притягувалися до відповідальності, а видані ними посібники конфісковувалися¹⁹. Звичайно цензор хотів повний контроль над усією видавничою галуззю, але задуми Центру були дещо іншими, адже цензурні органи контролювали не лише розвиток культури в УСРР, а й самих себе.

З другої половини 20-х рр. функції ЦУДу були дещо спрощені і частково передані Головліту, який у подальшому став головним цензурним органом. 6 жовтня 1925 р. на підставі постанови РНК УСРР замість Центрального управління був створений Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженню друкованих видань при Наркоматі внутрішньої торгівлі УСРР, для регулювання господарсько економічної та торговельної діяльності, громадських і власних підприємств та організацій по виданню, торгівлі та розповсюдженню друкованих періодичних і неперіодичних видань²⁰. А вже постановою РНК УСРР від 22 березня 1928 р. Комітет по нагляду за діяльністю видавництв і розповсюдженню друкованих видань було ліквідовано, на місці нього був організований Комітет у справах друку Наркомторгу УСРР, який 27 січня 1930 р. було реорганізовано у Комітет в справах друку при РНК УСРР. Згідно з положенням про Комітет на нього покладалось: планування та регулювання видавничої діяльності, координація паперової та поліграфічної промисловості та підприємств, що розповсюджували продукцію цих галузей промисловості. Комітет складався з голови, заступника голови та трьох членів, що призначалися РНК УСРР. Структура Комітету неодноразово змінювалась, ускладнювалась та розширювалась і до 1930 р. мала такий вигляд: управління, планово-економічна група, книжкова група, газетно-журнальна група, паперова група, поліграфічна група, фінансово-звітна група, секретаріат, група кадрів, спец сектор. Комітет був безпосередньо підпорядкований РНК УСРР. Питання які вимагали рішення у загальному масштабі вирішувались через Комітет у справах друку при РНК СРСР в Москві, а також через постійне

представництво УСРР при РНК СРСР. 8 січня 1933 р. постановою РНК УСРР Комітет було ліквідовано, а його функції передані Бюро друку при Держплані УСРР²¹.

Розбудовуючи “контрольно-ревізійну” бюрократичну систему у видавничій галузі, влада зіткнулася із кадровою проблемою, тому що кадри, не відповідали її вимогам. Тому, 5 січня 1923 р. колегія Наркомосу постановила: “Дозволити Центральному управлінню в справах друку провести перегрупування своїх центральних і місцевих кадрів та проводити постійний перегляд і видачу дозволів на друк літературних творів”²². Підбором кадрів займалися вищі партійні органи. Архівні документи дозволяють з'ясувати, хто очолював радянську цензуру 20-х рр. Першим начальником ЦУД у серпні 1922 р. було призначено І. Кулика. На цій посаді він пропрацював до жовтня 1923 р. Декілька разів очолював цензуру С. Сова-Степняк (у 1922, 1923, 1924 рр.). Керували нею також Кравченко (1922 р.), М. Ікс (1924 р.), В. Люксембург (1925-1927 рр.), Фалькович (1928 р.)²³, М. Агуф (1929 р.)²⁴. У резолюції ЦК РКП(б) від 18 червня 1925 р. “Про політику партії в галузі художньої літератури” зазначалося, що партія повинна піклуватися про ретельний підбір осіб у тих установах, які видають справами преси, щоб забезпечити справді правильне, корисне і тактичне керівництво нашою літературою²⁵.

16 березня 1923 р. РНК затвердили постанову “Про конфіскацію підлеглих виключенню з продажу й розповсюдження творів друку”, згідно цієї постанови всі друковані твори, що були заборонені ЦУДом до продажу й розповсюдження у торговельних і розподільних помешканнях, бібліотеках, читальнях, а також в коморах належним приватним особам та установам підлягали конфіскації. ЦУД зобов'язаний був відраховувати по 30 примірників кожного конфіскованого видання до Української книжкової палати для розподілу між фундаментальними бібліотеками СРСР²⁶. Це дало право ЦУДу на початку 1923 р. розпочати тотальну роботу по вилученні контрреволюційних книг, особливо українських. Так, було проведено огляд діяльності відділення кооперативного видавництва “Друкар” – на Волині, та виявлено і вилучено книги: Спекторського “Про основи державного права” – три примірники, Самойленка “Збірник поезій України 1884-1917 рр.” – теж три, Б. Грінченка “Іван Виговський, його життя й діяльність” – три, Слісаренко “Про державний лад” – чотири, Огієнко “Революція духу” – п'ять. Усі вилучені книги були передані відділенням Губполітосвіти у Волинській губернії²⁷. Така участь спіткала

майже всі кооперативні та приватні видавництва УСРР. Усього за 1923 р. було допущено до друку книг і брошур по кооперативним видавництвам 275, заборонено 65, по періодиці відповідно – 439, заборонено 97²⁸.

Кооперативні видавництва дозвіл на друк отримували від ЦУДу особливо це стосувалося видань з “чорного списку”. Так, 8 березня 1923 р. кооперативне видавництво “Рух” звернулося до ЦУДу з проханням надати дозвіл на друк книжки “Дитячий театр”²⁹. 28 лютого 1924 р. був наданий дозвіл видавництву “Пролетарій” на друк книг: “Весь Харків” та “Харьков у кармане”³⁰.

Щорічно голова ЦУДу звітував про проведену роботу перед Колегією Наркомосу. Так, 3 липня 1923 р. нею був заслуханий звіт І. Кулика. Виявилось, що за період з 1917 р. по 1922 р. в Україні було видано українською мовою 3353 назви. “Українське друковане слово здавна вважалось зброєю мілко-буржуазної антирадянської ідеології, – відзначив Кулик – за період революції радянська влада не змогла вирвати цю зброю з рук шовіністів”³¹. Такий підхід, більшості кооперативним та приватним видавництвам, які в основному орієнтувалися на друці української книжки, не давав можливості у повній мірі розвинути свою видавничу діяльність.

Згідно з постановою РНК УСРР від 4 квітня 1923 р. “Про конфіскацію, належної вилученню з продажу й розповсюдженню друкованої продукції”, література, яка була видана Держвидавком, передавалася для переробки на паперові фабрики під наглядом політконтролю ДПУ. Продукція, вилучена з інших видавництв та у приватних осіб, зберігалася до наступних розпоряджень. “Інструкція по вилученню шкідливої літератури з книжкових магазинів, бібліотек, читалень...”, розіслана губвідділам у справах друку 1 липня 1924 р., зобов'язувала обов'язково складати списки вилучених книг і надсилати їх до ЦУДу на затвердження, і лише після цього її знищувати. Кошти, що були вторговані від ліквідації сконфіскованих творів друку, належних державним, партійним, профспілковим та кооперативним видавництвам, надходили на зміцнення економічного розвитку цих видавництв, а від приватних до бюджету держави³². Про те, як здійснювався контроль на практиці, розповів на квітневому (1925 р.) пленумі ЦК КП(б)У О. Шумський: “До рішень XII з'їзду, лінія була ясною й простою – наш ЦУД і його відділення на місцях були скупі на видачу дозволу друкувати те, що їм надсилалося українською мовою, а наші видавництва та редакції без церемоній відправляли до кошика значну кількість рукописів на українській мові”³³.

Особливу увагу ЦУД приділяв літературі яка надходила із-за кордону, або відсилалася за кордон. На кордонах були присутні представники які переглядали всю друковану продукцію³⁴. 6 грудня 1924 р. цензор надав дозвіл “Книгоспілці” переслати до Нью-Йорку громадянинуві Шевцову по одному примірнику творів: Бомарше “Весілля Фігаро”, В. Винниченка “Молода кров”, “Чорна пантера”, “Панна Мара”, “Голота”, Яновського “Жертви”, І. Тобілевича “Сава Чалий”, І. Карпенка-Карого “Батькова казка” та ін.³⁵

Як свідчить, Ю. Тищенко, основним замовником закордонної літератури була “Книгоспілка”, але книг із-за кордону надходило дуже мало в одному-двох промірниках. Багато з них не доходили до читача через цензуру бо отримували тавро – “контрреволюційна”. До таких книг було віднесено: “Ілюстровану історію України” М. Грушевського, “Чужиною” О. Олесья, “Історія України” Д. Дорошенка, “Початкова географія” Рудницького, “Читанка” А. Крушельницького “Рідне писання” Огієнка. Навіть дитяча література була перед суворим контролем, зокрема, було заборонено ввозити дитячі книги Оранштайна, бо там згадувалося про царя, та “Граматику” Сімоловича у якій виявили молитви³⁶. Тоді, як за кордоном знаходилося значна кількість українських видань, тільки у Відні-Берліні (1923 р.) – 40 назв. Видавці вживали всіх заходів щоб пустити книгу на Україну. Погоджувалися вони й на те, щоб книгу дати в кредит, навіть самі погоджувалися її перевозити, але: “... так званий українсько-радянський уряд довів, що книжка українська на Україні не бажана... Окрім цензурних установ у порівняно з якими колишня царська є немовлям, уряд установив мито, яке унеможлиблює перевіз книжок бо перевищує продажню вартість книги” – у своїх спогадах пише Ю. Тищенко³⁷. Тобто, перед українськими видавництвами цензурою було створена штучна “завіса”, яка унеможливлювала проведення торговельних операцій за кордоном. Хоча А.В. Блюм вважає, що у роки НЕПу орієнтовно на протязі п’яти років (1922-1927 рр.), невелика частина емігрантських видань все-таки вільно проходила через кордон, принаймні цензори забороняючи видання, давали письмове пояснення про причину заборони. А вже з 1927 р. цензори затримували майже всю емігрантську літературу без усіляких пояснень³⁸.

Для того, щоб за кордоном провести якусь операцію видавництву необхідно було обов’язково отримати ліцензію, яку видавав народний комісаріат зовнішньої торгівлі УСРР. Разом з ліцензією Наркомзовнішторгу визначав, яку літературу можна закуповувати видавництву, а яку ні, у плані закупівлі канцтоварів, паперу,

устаткування для друкарень також необхідно було отримати дозвіл Наркомзовнішторгу, але тут не було проблем з цензурою³⁹. Велику проблему для кооперативних видавництв створював сам процес отримання ліцензій, який тривав від 7 до 10 днів (ліцензія надавала право видавництву за кордоном проводити операції по купівлі-продажу друкованої продукції). Малоефективна робота поштових відділень затримувала надходження книг на декілька місяців⁴⁰.

Робота кооперативних видавництва та їхніх підприємств у більшій мірі залежала від паперового забезпечення, який закуповувався переважно за кордоном. Основним постачальником паперу були державні установи, які отримували чіткі вказівки з Москви на предмет забезпечення видавництв папером. Таке становище спричиняло чисельні паперові кризи, через які ряд видавництв навіть змушені були призупиняти свою діяльність. Так, у нестачі паперу 1924 р., влада звинуватили видавництва, пояснюючи, що більшість із них з підозрою віднесли до плановості і невчасно подали свої плани, тому невідома була точна потреба видавництв у папері, відповідно Центрбумтрест мало його замовив за кордоном⁴¹. Але у дійсності кризу викликала політика держави, в результаті якої було заборонено кооперативним видавництвам імпортувати з-за кордону папір, вони змушені були масово скуповувати його на декілька місяців уперед, щоб не призупинити своєї діяльності. Наприклад, видавництво "Робітник Донбасу" у серпні 1924 р. у "Полісторзі" закупив 13 530 пудів паперу⁴². Для того щоб налагодити систему паперового забезпечення, уряд передав усі повноваження ЦУДу. У резолюції Колегії відділу друку ЦК КП(б)У від 17 квітня 1925 р. "Про роботу Всеукраїнського видавництва "Пролетарій"", зазначалося, що у зв'язку з недостатнім постачанням українських видавництв папером, перед відділом друку ЦК РКП поставити це питання на порядок денний, а у випадок неможливості його вирішення, вважати необхідним виділення Україні частини імпортних контингентів для закупівлі паперу за кордоном. Було встановлено термін кредиту на папір для всіх видавництв України, у тому числі і для "Пролетарія", до 6 місяців⁴³. Як показують архівні матеріали подібні резолюції були не поодинокими і як правило виконувалися на 50%.

У співвідношенні до різного типу видавництв папір розподілявся нерівномірно, в першу чергу і у більшій кількості його отримували державні видавництва. Так наприклад, у другому та

третьому кварталі 1928/29 р. ДВУ отримало 1900 тон, кооперативні видавництва “Книгоспілка” – 140 тон, “Пролетарій” – 206, “Український Робітник” – 70, “Рух” – 16, “Плужанин” – 1,5⁴⁴. За перших шість місяців 1929/1930 р. кооперативним видавництвам (“Книгоспілка”, “Пролетарій”, “Український робітник”, “Рух”) планувалося видати 1331 тон, а реально вони отримали 1010⁴⁵. Тобто ми бачимо, що та кількість друкованого паперу яка виділялась Комітетом в справах друку для потреб державного видавництва значно перевищувала ту кількість яка виділялась для усіх кооперативних видавництв разом узятих. Усе це змушувало кооперативні видавництва вирішувати проблему з папером самостійно. Так наприклад, кооперативне видавництво “Плужанин” протягом трьох років свого існування працювало по плану Комітету в справах друку, не маючи при цьому планового постачання паперу на свої видання. Не одержавши папір за розподілом і в той же час маючи у ньому потребу видавництво протягом попередніх двох років друкувало своїх видання на папері, що діставало випадково і при тому не в значній кількості, а це явище негативно впливало на його роботу⁴⁶. Отже ми бачимо, що паперове забезпечення кооперативних видавництв з боку держави було не стабільним, а це спричиняло великі незручності і тому видавництва часто не виконували умови договорів, які уклалися з авторами, а також партнерами по бізнесу, що негативно впливало на їхній авторитет.

У кінці 20-х рр. ЦУД активно взявся за діяльність кооперативних видавництв, яка відзначалася негативними відозвами з його боку. Так, постановою Комітету у справах друку “Про розповсюдження масової літератури” від 30 листопада 1929 р., було зобов'язано кооперацію перебудувати свій апарат та методи книготорговельної роботи. Разом з цим “Книгоспілка” та інші видавництва повинні були поставити на практичний ґрунт справу про перекваліфікацію наявних книгарських кадрів та підготовку нових кадрів⁴⁷. Тоді ж ЦУД з метою концентрації у руках одного кооперативного видавництва усієї кооперативної книготорговельної мережі, за “Книгоспілкою” закріпив право згідно якого видавництва проводили свою роботи на підставі генеральних угод з “Книгоспілкою”. Постачання окружній мережі та великим районним місцям велось безпосередньо з видавничих комор за рахунок “Книгоспілки”. До того ж видавництва, з якими “Книгоспілка” уклала угоду на закупівлю певної частини тиражу кожного видання, погоджували з “Книгоспілкою” тиражі своїх видань. В той

же час видавництвам надавалося право контролю через своїх уповноважених над тими виданнями, що їх розповсюджувала кооперація⁴⁸. Але це був не крок до зміцнення системи кооперативних видавництв, а навпаки до їх повного одержавлення та ліквідації. 12 серпня 1930 р. ЦУД згідно проведеної ревізії прийняв постанову в якій зазначалося, що видавництва не спромоглися проводити свою діяльність згідно плану і в більшій мірі вели позапланову роботу, це говорить про те, що директиви Комітету про постановку планової роботи і організацію планових осередків не виконуються, а тому винні будуть притягнуті до відповідальності. Видавництва у своїй торгівлі продовжували керуватися комерційними установками, що перечило політиці держави. Особливо Комітет відзначав таких “злісних” порушників, як кооперативні видавництва “Книгоспілка”, “Український Робітник”⁴⁹.

Таким чином, у продовж 20-х рр. в УСРР сформувалась чітка система радянської цензури і ЦУД, як головний її важіль, на початковому етапі відігравав основоположну роль, виконуючи функції контрольно-наглядового органу над усією сферою культурного та духовного життя українського суспільства, а методи контролю цензора у більшій мірі виявили негативний вплив на процес становлення та діяльність кооперативних видавництв, адже на його долю припало, як відкриття так і припинення функціонування більшості з них, хоча основну “чорнову” роботу з другої половини 1920-х рр. виконав Головліт.

ПРИМІТКИ:

¹ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953. – Санкт-Петербург, Академический проект, 2000. – 312 с.;

² Горчева А.Ю. Пресса Гулага (1918-1955). – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1996. – 152 с.;

³ Масненко В.В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інституції, репресивна політика //Сучасність. – 1997. - № 6. – С. 81-90;

⁴ Кручек О.А. Становлення державної політики УСРР у галузі національної культури (1920-1923 рр.) – К.: Інститут історії України НАН України, 1996. – 49 с.

⁵ Исключить всякие упоминания...: Очерки истории советской цензуры / Сост. Т.М. Горяева; Художник И.А. Демковский. – Мн.: «Старый Свет-Принт», 1995. – С. 19.

⁶ Масненко В. Цензура в під радянській Україні 20-х років: система, інструкції, репресивна політика //Сучасність. – 1996. - №6. – С. 82.

-
- ⁷ Коваль С. Формування системи тоталітарного контролю в Радянському союзі //Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2004. – Вип. 15. – С. 150.
 - ⁸ История советской политической цензуры. Документы и комментарии. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 1997. – С. 7.
 - ⁹ Масненко В. Вказана праця. – С. 82.
 - ¹⁰ Ківшар Т.Український книжковий рух, як історичне явище (917-1923).- К.: Логос, 1996. – С. 165.
 - ¹¹. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.555. – Оп. 1. – Передмова. – Арк. 1.
 - ¹². Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. - № 49. – С. 867
 - ¹³ Там само. – Арк. 115.
 - ¹⁴ Масненко В. Вказана праця. – С. 82.
 - ¹⁵ Там само. – С. 84.
 - ¹⁶ ЦДАВО України. – Ф. 168. – Оп. 1. – Спр. 18. – Арк. 201.
 - ¹⁷ Там само. – Ф. 166. – Оп. 4. – Спр. 964. – Арк. 115.
 - ¹⁸ Масненко В. Вказана праця. – С. 85.
 - ¹⁹ Кізюн В.К. Видавнича діяльність державних, суспільно-політичних та громадських організацій в 20-ті р. – К.: 1994. – С. 173.
 - ²⁰ ЦДАВО України. – Ф.555. – Оп. 1. – Передмова. – Арк. 1-2.
 - ²¹ Там само. – Арк. 1-2.
 - ²² Там само – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 928. – Арк. 5.
 - ²³ Масненко В. Вказана праця. – С. 83.
 - ²⁴ ЦДАВО України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 35.
 - ²⁵ Культурне будівництво в Українській РСР. Важливі рішення комуністичної партії і Радянського Уряду 1917-1959р. Збірник документів. В 2-х Т. К., Держполітвидав УРСР, 1959. – С. 295.
 - ²⁶ Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1923. - № 9. – С. 163.
 - ²⁷ ЦДАВО України. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 979. – Арк. 7.
 - ²⁸ Там само. – Оп. 4. – Спр. 964. – Арк. 118.
 - ²⁹ Там само. – Оп. 3. – Спр. 976. – Ар. 34.
 - ³⁰ Там само. – Оп. 4. – Спр. 964. – Арк. 203.
 - ³¹ Там само. – Оп. 2. – Спр. 928. – Арк. 31.
 - ³² Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. - № 32. – С. 252.
 - ³³ Масненко В. Вказана праця. – С. 85.
 - ³⁴ ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 2. – Спр. 928. – Арк. 31.
 - ³⁵ Там само. – Оп. 4. – Спр. 964. – Арк. 797.
 - ³⁶ Тищенко Ю. Сучасне становище книжкової справи на Україні //Нова Україна. – Прага-Берлін. – 1923. - № 6. – С. 130.

³⁷ Там само. – С. 131.

³⁸ Блюм А.В. Советская цензура в эпоху тоталитарного террора. 1929-1953. – Санкт-Петербург, Академический проект, 2000. – С. 180-181.

³⁹ ЦДАВО України. . – Ф. 292. – Оп. 1. – Спр. 34. – Арк. 55.

⁴⁰ Там само. – Ф. 166. – Оп. 3. – Спр. 976. – Арк. 304.

⁴¹ Там само. – Ф. 174. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 488.

⁴² Там само. – Спр. 5(а). – Арк. 71.

⁴³ Книга и книжное дело в СССР: Сб. док., и мат., (1917-1941). – К.: «Наукова думка». 1965. – С. 125.

⁴⁴ ЦДАВО України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 31. – Арк. 99, 241.

⁴⁵ Там само. – Спр. 85. – Арк. 18.

⁴⁶ Там само. – Спр. 47. – Арк. 85.

⁴⁷ Книга и книжное дело в СССР: Сб. док., и мат., (1917-1941). – К.: «Наукова думка». 1965. – С. 267.

⁴⁸ Там само. – С. 265-266.

⁴⁹ ЦДАВО України. – Ф. 555. – Оп. 1. – Спр. 42. – Арк. 41.